

Əlyazması hüququnda

RUXSARƏ ZİYAD QIZI ABBASƏLİYEVƏ

**DİLDƏ EKSPRESSİVLİK VƏ EMOSİONALLIĞIN
VERBAL VƏ QEYRİ-VERBAL İFADƏ VASİTƏLƏRİ**

5706.01. – Azərbaycan dili

**Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi
dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın**

A V T O R E F E R A T I

Bakı-2016

Dissertasiya işi Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
Müasir Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Mirvari Abbas qızı İsmayılova**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Sevil Hacı qızı Mehdiyeva**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Nailə Əli qızı Mirzəyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Aparıcı təşkilat: Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan
dilçiliyi kafedrası

Müdafiə “_23_” _02_ 2016-cı il tarixdə saat ___da
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik
İnstitutu nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə
fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan
dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.141 Dissertasiya Şurasının
iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Bakı, H.Cavid prospekti 115, V mərtəbə,
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış
olmaq olar.

Avtoreferat “_____” _____ 2016-cı ildə göndərilmişdir.

Dissertasiya Şurasının elmi katibi
filologiya üzrə elmlər doktoru:

N.F.Seyidəliyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Nitqdə emosionallığın həm verbal, həm də qeyri-verbal ifadə vasitələrinin - sözlərin, frazeoloji vahidlərin, sintaktik konstruksiyaların, fonasiyanın, jestlərin, mimikanın və s. emotiv xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə son dövrlərdə xüsusi diqqət verilir. Bu sahədə bir çox tədqiqatlar aparılmışdır. Bununla belə, emotivlik, emosionallıq və ekspressivlik problemi ilə bağlı tədqiqat işlərinin sayı artmaqdadır. Araşdırma və tədqiqatların təhlili emotivlik və emosionallıq anlayışlarının təyin olunmasında mübahisəli məqamların qaldığını göstərir. Emosionallığın verbal ifadə vasitələri və onların təsnifində də tədqiqatçılar arasında yekdil fikir yoxdur.

Azərbaycan dilçiliyində emosionallıq və ekspressivlik, demək olar ki, yalnız nidalara, nida cümlələrinə, üsluba dair, bəzən vokativlər, alqış və qarğışlarla bağlı araşdırmalarda diqqət mərkəzinə çəkilmişdir. Emosionallığın verbal və qeyri-verbal vasitələri dilçiliyimizdə tədqiq olunmamış elmi-nəzəri istiqamət kimi qalmaqdadır.

Mövzunun aktuallığını şərtləndirən başqa bir cəhət diskursda emotivlərin işlənməsinin replikalarının məzmun və strukturuna təsirini aydınlaşdırmaqdadır. Qeyd olunan məsələlər Azərbaycan dilçiliyində indiyə qədər tədqiq edilməmişdir.

Eyni zamanda, problemin konsept nəzəriyyəsi əsasında araşdırılması, habelə emosionallıq funksional sahəsinin qurulması, onun nüvə və periferiya konstituentlərinin müəyyənləşdirilməsi də həllini tapmamışdır. Ədəbiyyatda hələ də baza emosiyaların, emosional konseptlərin tam dairəsi bütünlüklə əhatə olunmur.

Emotiv leksikanın lüğət və mətn səviyyəsində təhlilində də dolaşılıq, yayğınlıq hökm sürməkdədir. Emosionallığın qeyri-verbal ifadə vasitələrinin mətnə verilmə xüsusiyyətləri isə ümumiyyətlə öyrənilməmiş istiqamətlərdəndir.

Sözün mənasının emosional hissi komponentinin tədqiq olunmasının aktuallığını şərtləndirən əsas cəhətlərdən biri də kommunikasiya prosesində emosional informasiyanın ötürülməsinin kommunikantlara təsir xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılmasıdır.

Emosional vəziyyətin verbal və qeyri-verbal ifadə vasitələrinin mətndəki əsas funksiyası adresant və adresatın ümumi və xüsusi halda nitq fəaliyyətinin perspektivlərini göstərir, danışanın, eləcə də dinləyənin daxili psixoloji vəziyyətini aydınlaşdırır. Dialoji nitqdə tərkibində adresatın emosional vəziyyəti barədə məlumat olan hökmlər dialoqun interaktiv əhəmiyyətli

elementi funksiyasını yerinə yetirir. Onların mənası, strukturu və digər xüsusiyyətləri müsahiblərin nitq fəaliyyətinə təsir edir. Hökmdə adresant və adresatın emosional vəziyyəti ilə bağlı məlumat onların kommunikativ niyyət və maraqlarından xəbər verir.

Tədqiqatın obyekti emosionallığın və ekspressivliyin ifadə vasitələridir. Verbal ifadə vasitələri izahlı və digər lüğətlərdən seçilir. Emosionallığın qeyri-verbal ifadə vasitələrinin isə danışq prosesində meydana çıxması onların bədii mətnlərdə təsvir yolu ilə verilməsinə səbəb olur. Ona görə də qeyri-verbal ifadə vasitələrinin müəyyənləşdirmək üçün emosionallıqla bağlı informasiya daşıyan kontekstlər tədqiqatın obyekt kimi istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın predmeti emosionallığın ifadə vasitələrinin işlənmə qanunauyğunluqlarıdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Azərbaycan dilində emosionallıq və ekspressivliyin verbal və qeyri-verbal ifadə vasitələrinin müxtəlif səviyyə vahidlərini müəyyənləşdirmək, onların intensivlik xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmaqdır. Bu məqsədin həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- emosiya anlayışını təyin etmək;
- emosiyanın əsas növlərini müəyyənləşdirmək;
- universal və ya bazis emosiyalarını təyin etmək;
- emosionallığın linqvistik statusunu təyin etmək;
- emosionallığın leksik, frazeoloji ifadə vasitələrini müəyyənləşdirmək;
- emosionallığın morfoloji və sintaktik ifadə vasitələrini müəyyənləşdirmək;
- emosionallığın mətnin təşkilindəki rolunu öyrənmək;
- emosional vəziyyətin adlandırılması və ya təsvir etdirilməsi üsulu ilə kommunikativ strategiyanın, taktikanın və niyyətin reallaşması xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaq;
- Azərbaycan dilinin emotiv leksikasını təsnif etmək;
- Azərbaycan dilində emosional vəziyyətlə bağlı konseptləri əsas dairəsini təyin etmək;
- emosionallığın fonasiya, kinesika vasitələrini müəyyənləşdirmək, onların verballaşma formalarını aydınlaşdırmaq.

İşin elmi yeniliyi Azərbaycan dili üçün ilk dəfə olaraq ekspressivliyin və emosionallığın kompleks tədqiq olunmasında ifadəsini tapır. Tədqiqat obyektinin seçilməsi və onun araşdırılmasına yanaşma üsulu ilə şərtlənir. İşdə emosionallığın, ekspressivliyin dildə verbal və qeyri-verbal ifadə vasitələrinin müəyyənləşdirilməsi, onların qarşılıqlı əlaqəsinin aydınlaşdırılmasına ilk dəfə qarşılıqlı əlaqədə baxılır. Müxtəlif emosional vəziyyətlərin dil vasitələri ilə

ifadə olunmasının oxşar və fərqli cəhətlərinin açılmasına diqqət yetirilir. Ayrı-ayrı emosional vəziyyətlərin rabitəli nitqə təsir xüsusiyyətləri və bu xüsusiyyətlərin nitqin qurulmasındakı təzahür formaları sistemli şəkildə araşdırılır. Emosional-ekspressiv vəziyyətdən irəli gələn qeyri-verbal ifadə vasitələrinin bədii mətndə verilməsi, eləcə də danışq dilində özünü göstərməsi aydınlaşdırılır, emosionallığın qeyri-verbal ifadə vasitələrinin mətnin təşkilindəki rolu və funksiyaları öyrənilir.

Emosionallığın verbal və qeyri-verbal vasitələrinin qarşılıqlı əlaqəsi, onların kommunikasiyadakı rolu, psixolinqvistika və paralinqvistika aspektində müqayisəli araşdırılması ilk dəfədir ki, Azərbaycan dili materialı üzrə həyata keçirilmişdir. İşdə diskursda iştirakçıların emosional vəziyyətini bildirən hökmlərin semantik xüsusiyyətlərinin sistemli təsviri verilmişdir.

Tədqiqatın materialını Azərbaycan dilində bədii əsərlərdən, izahlı lüğətdən, eləcə də emosional-ekspressivliyə aid tədqiqat işlərindən seçilmiş nümunələr təşkil edir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar aşağıdakılardır:

1. Kommunikasiyada emosional vəziyyət qiymətləndirmə, aktivləşmə və təhrik, nitq fəaliyyətində pozulma və ekspressiya kimi üzə çıxır.

2. Ekspressiya ünsiyyətə yardım göstərən qeyri-verbal kommunikasiyanı təmin edir. Emosiyanın qeyri-verbal ifadə vasitələri daha çox ekspressiya ətrafında cəmləşir.

3. Emosiya və emosional vəziyyət dildən asılı olmayaraq mövcuddur.

4. Dil sistemində elə söz və ifadələr vardır ki, onlar insanın müəyyən daxili vəziyyətini ifadə edir. Belə sözlər bilavasitə emosiyanı əks etdirir.

5. Dildə emosiya iki üsulla aşkarlanır. Birincisi, emosiya dildə danışmanın emosional vəziyyətinin təzahürü kimi yaranır, emosional müşayiət və emosional çalar şəklində üzə çıxır. İkincisi, emosiya obyektiv mövcud olan reallıq kimi dil işarələri ilə əks olunur.

İşin nəzəri əhəmiyyəti. Dissertasiya ənənəvi dilçilik müstəvisində deyil, koqnitiv və praqmatik dilçilik aspektlərində aparılmışdır. Emotivliyin həm verbal, həm də qeyri-verbal ifadə vasitələrinin araşdırılması hər iki istiqamət üzrə dil vasitələrinin istifadə imkanları dəqiqləşdirilmişdir. Ünsiyyət prosesində qeyri-verbal formada özünü göstərən emosiyanın yazıda və ya mətnə təsvir məsələlərinə xüsusi diqqət verilmişdir. İşdə emosionallığın verbal və qeyri-verbal ifadə vasitələrinin qarşılıqlı əlaqələrinin açılması da geniş təhlil olunmuşdur. Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq baza emosiya əsasında müxtəlif emosional konseptlər fərqləndirilmiş, hər bir konsept sahəsinin dominantı, nüvəsi və periferiya elementləri təyin edilmişdir.

Kateqorial vəziyyətin dilin müxtəlif səviyyə vahidləri ilə ifadə olunması xüsusiyyətləri funksional-semantik sahə prizmasından öyrənilmişdir.

İşin praktik əhəmiyyəti. Dissertasiyadan bir sıra fənlərin, o cümlədən psixolinqvistikanın, paralinqvistikanın, koqnitiv dilçiliyin tədrisində istifadə edilə bilər. Tədqiqat işi emosionallıq və ekspressivliyin ifadə vasitələrinin leksik bazasına dair izahlı lüğətin hazırlanmasında tətbiq oluna bilər. Dissertasiyanın nəticələri emotivlərin ikidilli lüğətlərinin tərtibində istifadə oluna bilər. Tədqiqat işi əsasında leksikanın bəzi məsələlərinə həsr olunmuş xüsusi seminarların aparılması üçün vəsaitlər hazırlamaq mümkündür.

İşin aprobeiasyası. Dissertasiya Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Müasir Azərbaycan dili kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatdan əldə olunmuş nəticələr haqqında, mütəmadi olaraq, kafedra iclaslarında məlumat verilmişdir. Dissertasiyanın əsas müddəaları və nəticələri barədə konfranslarda, o cümlədən Qırğıstanın paytaxtı Bişkek şəhərində keçirilmiş beynəlxalq konfransda çıxış edilmişdir. Dissertasiya mövzusu üzrə çap olunmuş 8 məqalə mövzunu tam əhatə edir.

İşin quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatın siyahısından ibarətdir.

İŞİN ÜMUMİ MƏZMUNU

“Giriş”də mövzunun aktuallığı əsaslandırılır, işçi fərziyyə təyin edilir, işin məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, dissertasiyanın nəzəri və praktik əhəmiyyəti açıqlanır, elmi yeniliyi şərh olunur, müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar göstərilir, tədqiqatın obyekt, predmeti, mənbələri, metod və üsulları qeyd olunur, işin elmi nəticələrinin aprobeiasyası barədə məlumat verilir.

Dissertasiyanın “**Emosionallıq və ekspressivliyin linqvistik aspektləri**” adlanan birinci fəslində emosionallıq və ekspressivliyin linqvistik statusu, emosiyanın verbal ifadə vasitələrinin semantik sahəsi, emosiyanın qeyri-verbal ifadə vasitələrinin təsnifi məsələləri öyrənilir.

Emosiya hissi, psixoloji vəziyyət olub qısamüddətli əhval-ruhiyyə ilə bağlıdır. Əhval-ruhiyyə və emosiya, adətən, ümumi səciyyə daşıyır, qiymətləndirmə nəticəsində meydana çıxır. Emosiya orqanizmin fizioloji vəziyyəti olub insanın bütün hissələrini əhatə edir və subyektiv çalarlara malikdir. Subyektiv çalar hadisə və proseslərə insanın münasibətinə əsaslanır. Emosional vəziyyət həm insanın zahiri görkəminə, həm də daxili aləminə təsir edir. Spesifik mimik vasitələrin bütün insanlar üçün oxşarlığı emosiyalara uyğun gələn vəziyyətin genetik səviyyədə eyniliyini göstərir.

Emosiyanı mənfi və müsbət olaraq iki yerə bölünür. Lakin belə bölgünün sərhədləri hərəkəlidir. Çünki mənfi və ya müsbət emosiya şəraitdən asılı olaraq pozitiv və neqativlik qazanır.

İnisiyasiya tələbinə görə emosiyanı sadə emosiya (bioloji emosiya) və hissə ayırırlar. Birinci xalis bioloji tələblərdən qaynaqlanır, ikinci sayılan hissə isə sosial qarşılıqlı münasibətlərin formalaşması ilə bağlı olduğundan müxtəlif amillərin qarşılıqlı təsirindən doğur.

Emosiyanın müxtəlif növləri qeydə alınır. Tədqiqatçılar bazis emosiya fərqləndirirlər. Bazis emosiya qorxu, sevinc, qəzəb, kədər, ləzzət və s. aid edilir. K.İzard 10 fundamental emosiya növünü ayırır: 1) marağ; 2) sevinc; 3) təəcüb; 4) dərd; 5) qəzəb; 6) iyrənmə; 7) nifrət; 8) utanma; 9) təqsir; 10) qorxu (interest, joy, astonishment, sorrow, anger, aversion, hate, shame, guilt, fear).¹

Emosiya və emosional vəziyyət dildən asılı olmayaraq mövcuddur. Ənənəvi təsviri dilçilik emosionallıq və ekspressivliklə bağlı məsələlərə, əsasən nidalar müstəvisində baxmışdır.²

Emosionallığın linqvistik statusu mürəkkəb məsələlərdən biridir. Məntiqi baxımdan bunun səbəbi aydındır. Madam emosiya və onun təsirindən meydana çıxan emosionallıq psixoloji hadisədir, onda bu hadisəyə linqvistik statusun verilməsi, şübhəsiz ki, mübahisə doğura bilər. Dil emosiyanın ifadə və ötürülməsinin əsas vasitəsidir.

Emosiyanın reallaşmasının üç tipi fərqləndirilir: 1) emosiyanın transilyasiyası; 2) emosiyanın ifadəsi; 3) emosiyanın təsviri.³ Transilyasiya mahiyyətə emosiyanın ötürülməsini nəzərdə tutur.

İnsanın emosional vəziyyətini ifadə edən dil vasitələri geniş planlıdır və dilin müxtəlif səviyyələrində fərqli miqdarda, fərqli quruluşda mövcuddur. Nitqdə ən aşkar məlumat obyekt və predmetin adında və onunla bağlı xəbərdədir. Emosiya hər bir dildə qəbul edilmiş adları vardır. Məsələn, sevinc, kədər, qorxu, nifrət və s. Emosiya hal və vəziyyətlə bağlı olduğundan feillə ifadə edilir: *sevinmək, kədərlənmək, qəhərlənmək, qəmlənmək, qorxmaq, təəcüblənmək* və s. Əgər emosiyanın ifadə edən leksik vahidlərin leksik-semantik sahəsini qursaq qeyd olunan sözlər emosionallıqla bağlı privativlər toplusunu yaradacaqdır.

¹ Изард К.Э. Психология эмоций. СПб.: Питер, 2008, с.90

² Леонтьев А. А. Слово в речевой деятельности. М.: Наука, 1965, с.46

³ Шаховский В.И. Категоризация эмоции в лексико-семантической системе языка. Москва: Изд-во ЛКИ, 2008, с. 39.

Dil sistemində elə söz və ifadələr vardır ki, onlar insanın müəyyən emosiyanın fizioloji, psixoloji gerçəkləşməsinin nəticəsi olan hadisələri adlandırır: gülmək, ağlamaq, pıçıldamaq, yalvarmaq, ayağa düşmək, boynunu qucaqlamaq, saçını sığallamaq, başından vurmaq, sözünü kəsmək və s. və i.a.

Ekspressiya ünsiyyətə yardım göstərən qeyri-verbal kommunikasiyanı təmin edir. Ona görə də emosiyanın qeyri-verbal ifadə vasitələri daha çox ekspressiya ətrafında cəmləşir. Ekspressivliyin üç semantik əsası vardır. Ekspressiv leksik vahidin semantikasında intensivlik, emotivlik və ya emotiv qiymət və obrazlıq müxtəlif kombinasiyalar şəklində yer alır.

Emosiyanın dil vasitələri ilə ifadə olunması üç üsulla həyata keçir: 1) nominasiya; 2) ekspressiya; 3) deskripsiya. Buna uyğun olaraq üç leksik qrup fərqləndirilir: 1) emosiyanı adlandıran leksika; 2) emosiyanı ifadə edən leksika; 3) emosiyanı təsvir edən leksika.¹

Emotiv qiymətləndirmə emotiv semantika tipindən və onun sözün mənasındaki statusundan asılı olaraq aşağıdakı səviyyələrdə təcəssüm olunur: 1) affektivlər; 2) konnotativlər; 3) emotiv potensial.

Affektivlər emotiv məna statusu olan dil vahidləridir. Bura nidalar, invektivlər, vulqar sözlər, emosional adresativlər, emosional şiddətləndirici sifət və zərflər daxildir. Affektivlərin əsas funksiyası emosiyanı ifadə etməkdir.

Konnotativlərdə emosionallıq sözün semantikasında onun məntiqi-predmet (nüvə) mənasını müşayiət edən emotiv komponentlər olduqda üzə çıxır. Belə tipli emotivlik sözün yalnız bir mənasında reallaşır.

Emotiv potensial səviyyəsi dil vahidinin semantikasında ya gizli şəkildə olur, ya da ona “inqerent” və ya “adqerent” formada kənardan daxil edilir.

Emosiyanın xüsusiyyətləri, onların qrup xarakteri, polisemantikliyi, emotiv vasitələrin polufunksionallığına təsir göstərir. Bu cəhət emotivlərin dildə istifadə olunmasında və başa düşülməsində çətinlik yaradır. Emotiv leksik vasitələrin, o cümlədən də nidaların dil daşıyıcıları tərəfindən istifadə olunması bu dilin mənimsənilməsi prosesində formalaşır.

Emotivlərin təbiiqi aşağıdakı yollarla olur: 1) paralingvistik vasitələrlə (mimika, jest, bədən hərəkətləri); 2) supersegment vasitələrlə (intonasiya, ton, səsən gərginliyi); 3) qeyri-verbal kontekstlə (nitq situasiyası ilə bağlılıq); 4) verbal kontekstlə (əlavə sözlərdən istifadə yolu ilə).

Emosionallığın üç tərəfini ayırmaq olur: müsbət emosionallıq, neytral vəziyyət, mənfi emosionallıq. Deməli, emosionallığı ifadə edən leksik

¹ Шаховский В.И. Эмотивный компонент значения и методы его описания. Волгоград: Изд-во ВГПИ, 1983, с.64

vahidləri iki yarımqrupda birləşdirmək mümkündür: 1) mənfi emosiyaları bildirənlər; 2) müsbət emosiyaları bildirənlər.

Qeyri-verbal informasiya sözlə ifadəsini tapmır. Emosionallığın qeyri-verbal ifadə vasitələrinin öz adları və təsvir xüsusiyyətləri vardır. Məsələn: *üzü gülmək, dodaqları qaçmaq, sifəti allanmaq, başını bulamaq, ah çəkmək, hirsindən fisildamaq, qorxudan dili tutulmaq, qorxudan dizi əsmək* və s. Qeyd olunanlar ya müşahidə, ya da təsvir olunmalıdır. Emosionallıq və ekspressivlik yazılı və şifahi nitqdə, eləcə də bu nitqlərin müxtəlif formalarında fərqli şəkildə ifadəsini tapır.

Yazılı mətnə qeyri-verbal informasiyanın ötürülməsi vasitələrindən biri də durğu işarələridir. Nitqdə dilin bütün funksiyaları, o cümlədən emotiv, estetik funksiyaları konsituasiyadan asılı olaraq az və ya çox dərəcədə ifadəsini tapır.

Dialog iştirakçısından biri, bəzən hər ikisi müxtəlif vasitələrlə bir-birinin emosional vəziyyətinə təsir göstərir. Dilin leksik sistemində elə sözlər, hazır konstruksiyalar (məsələn, alqışlar) vardır ki, onlar emosional vəziyyətə birbaşa təsir edir. Müsahibələrin statusundan asılı olaraq belə vasitələrin müxtəlif formaları istifadə edilir. Tərif, yalvarış, hədə-qorxu, şantaj, alqış və s. belə məqamlarda seçilib nitqə daxil edilən vasitələrdir.

Emosiyanın konseptuallaşdırılması problemlərinin öyrənilməsi informasiyanın simvollaşdırılmasının həm verbal, həm də qeyri-verbal üsullarını fərqləndirməyə imkan verir. Kommunikasiyanın qeyri-verbal vasitələri funksional əhəmiyyətlidir. Qeyri-verbal amillər fərdlərarası kontekstdə sözün mənasını təyin edir. Emosiya və hisslər qeyri-verbal vasitələrlə verbal vasitələrdən daha tez ötürülür.

Kommunikasiyanın qeyri-verbal vasitələri metakommunikativ funksiyanı yerinə yetirir. Metakommunikativ funksiya məqsədilə verbal və qeyri-verbal ifadə vasitələri eyni zamanda istifadə olunduqda adresat ilk növbədə diqqətini qeyri-verbal ifadə vasitələri üzərində cəmləşdirir.

Qeyri-verbal kommunikasiya aşağıdakı komponentləri əhatə edir: 1) kinetik davranış (bədən hərəkətlərinin dili); 2) paralingvistik davranış (fonasiya hadisələri); 3) sosial və fərdi məkandan istifadə; 4) cəzbətmə; 5) dərinin hissiyyatı (taktil hiss); 6) süni amillər (paltar, qrim və s.).

Müasir dövrdə paralingvistikaya fonasiya (prosodika), kinetik və qrafik vasitələr aid edilir. Prosodik vasitələr nitqin tembrini, səsin yüksəkliyini, pauzanı dolduran vasitələrin tipini, melodik hadisələri, eləcə də səsli nitqin tələffüz xüsusiyyətlərini (dialekt, sosial, idiodialekt) əhatə edir. Müxtəlif emosional vəziyyətlərdə bu vasitələr fərqli şəkildə istifadə olunur.

Emosiya subyektiv psixoloji vəziyyətdir. Bu vəziyyət danışan (adresat) və dinləyənə (adresant) də aiddir. Danışanın və dinləyəninin emosional vəziyyətləri fərqli və oxşar ola bilər.

Emosiyanın ötürülməsinə xidmət edən bütün verballaşdırılmış işarələr işarə-simvol funksiyası daşıyır. İşarələr dil və qeyri-dil işarələrinə bölünür. Emosiyanın təsvirində simvolik xarakter üstünlük təşkil edir. Dil işarəsi ilə onun ifadə etdiyi emosiya arasında simvolik əlaqə mümkündür. Emosional vəziyyətə ayrılıqda götürülmüş bir səsin də işarə etməsi mümkündür. K.Abdulla yazır: "... insan qavrayışında həqiqətən bəzi səslər var ki, onlar öz-özlüyündə müəyyən hissləri oyada bilir. Məsələn, "f" səmindən bolluca istifadə etməklə, sən dinləyicidə nifrət duyğusu yarada bilərsən. "L" səsi məhəbbət və sevginin bünövrəsidir. "İ" səsinə mülayimlik, həlimliklə bağlayırlar"¹.

Hər bir emosional halın özünün verbal etalon tipləri vardır. Məsələn, mətnə hansı dildə olmasından asılı olmayaraq təəccübü ifadə etmək məqsədilə müxtəlif konstruksiyalardan istifadə edilir. Belə konstruksiyalara aşağıdakıları aid etmək olar: *gözləri bərəlmək, ağzı açılmaq, qaşları dartılmaq, alnı qırıqlanmaq, matı-qutu qurumaq* və s. Qorxunun ifadəsi zamanı daha çox etalon vasitədən istifadə edilir: *qışqırmaq, çığırmaq, ağarmaq, quruyub qalmaq, əsmək, dili əsmək, ayaqları əsmək, dizləri bükülmək, rəngi solmaq, tükləri biz-biz durmaq, ağzı əyilmək, əsməcə tutmaq, tir-tir əsmək, üstündə ölmək* və s. Bütün bu konstruksiya və qəliblər müxtəlif sistemli dillərdə bu və ya digər şəkildə işlənir.

Emosional vəziyyət qradual səciyyə daşıyır. Yəni insanın sevinci, kədəri, qorxusu dərəcələyə bilər. Dildə bu dərəcələnməni də ifadə etmək üçün əlavə vasitələrdən istifadə olunur.

"Emosionallığın leksik-semantik və qrammatik ifadə vasitələri" adlanan ikinci fəsildə emosionallığın leksik, sintaktik ifadə vasitələrinin təhlili verilir, emosional vəziyyətin intensivləşməsinin dildə ifadə olunma xüsusiyyətləri araşdırılır.

Emosional keyfiyyət kontekstdən, situasiyadan asılı olaraq dil vahidlərində cəmləşir. Emosiyanın leksik ifadə vasitələri dildə xüsusi lay təşkil edir. Emosional leksika danışanın və ya dinləyəninin emosiyalarının ifadə üsulunu adlandıran sözlərdir. Belə sözlər ekspressiv funksiya yerinə yetirir. Emosional leksika emosional çaralı söz və ifadələri də özündə birləşdirir.

Emosional nitq aktının vəzifəsi adresatın emosional vəziyyətini ifadə etməkdir. Bundan sonra adresatın emosional vəziyyətinə təsir reallaşır.

¹ Abdulla K. Dilçiliyə səyahət. Bakı: Mütərcim, 2010, s.37

Emosional gərginlik halında adresant müvafiq emosional şəraiti yaratmaq məqsədilə dildə emosional funksiyanı yerinə yetirmək üçün nəzərdə tutulmuş sözlərdən istifadə edir. Emosional işarələr ifadənin tərkibinə daxil edilir. Güclü emosional təsiri olan işarələr fikri ümumi informasiyadan yayındırır. Nəticədə diqqət ötürülən informasiyaya deyil, ifadə olunan emosiyaya yönəlir. Bu, ifadənin emosional təsir gücünü artırır, adresatın daxili aləminə nüfuz edir, onun emosional qiymətləndirməsinə zəmin yaradır.

Emosional konseptlərin müxtəlif növləri vardır. Məsələn: qorxu, həyəcan, kədər, sevinc, məhəbbət, nifrət və s. Emosional konseptlərin tədqiqatını bir neçə istiqamətdə aparmaq mümkündür. Emosiya üçün bir neçə fazanın mövcudluğu ümumi səciyyə daşıyır: 1) emosiyanın səbəbi; 2)emosiya; 3)emosiyanın nəticəsi. Belə nöqtəyi-nəzərə əsasən emosiya kateqoriyası vəziyyət ardıcılığı kimi təsvir olunur: emosional sakitlik halı → emosiyanın yaranma səbəbi→emosiyanın fəaliyyəti→emosiyaya nəzarət cəhdi→nəzarətin itirilməsi→fəaliyyət →emosional sakitlik halı¹.

Emosiya konsept sahəsinin özünəməxsusluğunu və xüsusiyyətlərinin tədqiqi göstərir ki, emosional konseptlər sahə quruluşuna malikdir. Bu sahədə baza konsepti nüvədə yerləşir və dominant olur. Emosiya konsept sahəsinin struktur təşkilinin 5 səviyyəsi müəyyənləşdirilmişdir: 1) baza konseptləri səviyyəsi; 2) emosiyanın polyarlığı və yaranmasının əsas səbəbi haqqında informasiya daşıyan konsept səviyyəsi; 3) müştərək konsept səviyyəsi: iki və daha artıq tematik sahənin sərhədində duran, tərkibində iki və daha çox baza səbəbini saxlayan konsept səviyyəsi; 4) baza məlumatından başqa emosiyanın yaranma səbəbini dəqiqləşdirən məlumatı, intensivlikatoru (emosiyanın intensivliyinin göstəricisi) birləşdirən konsept səviyyəsi; 5) tərkibində bir neçə dəqiqləşdirici və intensivlikatoru olan konsept səviyyəsi.²

Nitq aktlarında fərqli konsept sahəsinə aid olan emotivlərin yaxın ətrafda işlənməsi də tez-tez müşahidə edilir. Bir emosional vəziyyət, ona yaxın olan emosional vəziyyətlə ifadəsini tapa bilir. İki emosional vəziyyət arasındakı sərhədi həmişə dəqiq təyin etmək mümkün olmur. Belə halın ifadə olunması üçün dildə müxtəlif vasitələrdən istifadə edilir. Məsələn, *“Elə İkincinin özü də gözləmədiyi bu sözlərdən hirsələnəkdən daha çox təəccübləndi”* (Aqil Abbas. Dolu).

¹ Кевераш З. Эмоциональные концепты. Нью-Йорк: Спрингер Ферлаг, 1990, с.184-185

² Рыкунов Р.Н. Концептосфера эмоций и особенности ее выражения в лексике английского языка: Автореф.дисс...канд.филол.н.-СПб, Питер, 2008, с.14

Təccüb konsepti sahəsinə “heyrət” emosional vəziyyəti də daxildir. Heyrət təccübdən daha güclü hissdır.

İnsan həyatında xüsusi yer tutan “sevinc” emosiyası konseptual sahə təşkil edir. Bu sahədə “sevinmək” dominant leksik vahiddir. Konseptual sahənin digər elementləri sırasında *şadlanmaq, kefi kökəlmək, şənəlmək, bayram etmək, ürəyi açılmaq* kimi vahidlər də vardır.

Konseptlərin representasiyasına aşağıdakı səviyyələrdə baxmaq təklif olunur: -hazır ləxem və frazalar; -sabit söz birləşmələri; -sintaktik konseptlər; cümlələrin struktur və mövqeli quruluşları; -sözlərin assosiativ sahələri; -mətn və mətn topluları.¹

Azərbaycan dilinin emosional konsept sahəsi son dərəcə zəngindir. O, müxtəlif səviyyə vahidləri ilə verballaşır. Həmin verballaşdırma vahidlərinə emosemlər, frazemlər, idiomlar, sözlərin assosiativ sahələri, törəmə adlandırma vasitələri (metafora, metonimiya və s.), emosional sintaktik konstruksiyalar daxildir. Emosional konsept sahəsinin belə çoxsəviyyəli Azərbaycan dilinin daşıyıcılarının fikri obrazlı ifadə ənənələri, çoxəsrlik tarixi, adət və ənənələrin qədimliyi kimi xüsusiyyətlərdən bəhrələnir. Azərbaycan dilinin daşıyıcısının zəngin daxili aləmi vardır. Onun hiss və həyəcanları, çəxtərəflidir, hadisələri münasibəti ilə bağlı emosiyaları zəngin və rəngarəngdir.

İnsanın emosional vəziyyəti zaman oxu üzrə dəyişir. Emosional vəziyyət yarandığı anda öz pikinə doğru inkişaf edir. Emosiyanın pik səviyyəsi çatdıqdan sonra onun əks istiqamətdə inkişafı başlanır. Lakin emosional vəziyyətin dəyişməsi hadisələr ardıcılığından da asılı olur.

Emosional vəziyyətin intensivləşməsi xüsusi ifadə vasitələri və təsvir tələb edir. “*Əsgər Köynəklili Sürücü elə sevindi ki, Komandir öz şirin yalanıyla bu cavanı sevindirməyindən çox xoş oldu*” (Aqil Abbas. Dolu).

Dilin inkişafı prosesində emosional konsept sahəsi genişlənir. Bu sahəyə yeni vahidlər daxil olur. Bir dilin emosional konsept sahəsinə aid başqa dilə keçərək həmin dildə də eyni konsept sahəsində işlənir.

Emosional səciyyəli qiymət mənalı müxtəlif formalarla ifadə olunur və rəasional qiymətin verilməsindən fərqlənir. Emosional qiymət dilin müxtəlif səviyyə vahidləri ilə reallaşdırılır.

Frazeoloji vahidlər insanın onu əhatə edən gerçəkliyə münasibətini daha effektiv ifadə edir. İnsan ətraf aləmlə qarşılıqlı təsir şəraitində yaşayır. İnsan dünyaya, başqalarına münasibətini, öz təsəvvürlərini dil işarələri, o cümlədən frazeoloji vahidlərlə verballaşdırır, ekspilisit formaya salır.

¹ Попова З.Д., Стернин И.А. Общее языкознание. Москва, 2007, с.76-77

Müəyyən emosiyalar xarici vəziyyətlərə, şəraitə reaksiya vermək kimi meydana çıxır və dayanıqlığı ilə seçilir. Belə şəraitin müsbət və ya mənfi qiymətləndirilməsi ünsiyyət prosesində adresantın müvafiq emosional vəziyyəti frazeologizmlərlə ifadə etməsinə zəmin yaradır. Məsələn: *donub qalmaq, quruyub qalmaq, özündən çıxmaq, özünü itirmək, özündə olmamaq, haldan-hala düşmək, başını itirmək, gözündən qan dammaq, gözü bərəlmək* və s.

Emosionallıq atalar sözlərində və zərb-məsəllərdə də ifadəsini tapır. Məsələn: *Sevinc olan yerdə dərd də olar. Bəla bəla üstə gəlməsə, bir bələdə nə var ki. Yaxşı gün üz ağardar, yaman gün baş.*

İnsanın emosiya və hissləri sintaktik səviyyədə fəal reallaşır. Sintaktik ifadə vasitələri emotivlər sahəsinin periferiyasında yer tutur. Başqa sintaktik konstruksiyalardan fərqli olaraq, emosional cümlələrdə emosionallıq və xüsusi intonasiya dominantdır. Onlar vasitəsilə müəllif gerçəkliyə münasibətini ifadə edir. Belə cümlələrdə emosionallıq fonetik, leksik, morfoloji vasitələrin kompleks əlaqəli şəkildə işlənməsi ilə əmələ gəlir. Emosiyanın verilməsində və ya ötürülməsində, ümumiyyətlə representasiyasında qeyri-verbal ifadə vasitələri də xüsusi rol oynayır.

Leksik səviyyədə belə vahidləri emosional qiymətləndirmə isimləri, sifətləri, zərfləri və feilləri, eləcə də nidalar. Nidalar yüksək ekspressivliklə seçilir. Nidalar nitqin qabaqcadan hazırlanmadığını göstərir.

Ekspressivliyin gücləndirilməsi ifadəliliyin artması ilə birbaşa bağlıdır. İfadəlilik nitqi səciyyələndirən, özünün qeyri-adi quruluşu ilə diqqəti cəlb edən keyfiyyətlərdən biridir. Məlum olduğu kimi, adresantın mətnin qeyri-adi şəkildə qurulması üzərində o zaman cəmləşir ki, bu qeyri-adilik məzmun yeniliyi, canlılığı, obrazlılığı yaratsın.

Emosional səciyyəli informasiya dil vahidlərinin nitqdə işlənmə normalarının pozulması zamanı artır. Qeyri-standart dil vahidləri və onların kombinasiyalarının seçilib istifadə edilməsi emosiyanın intensivlik dərəcəsinin yüksək olmasını ifadə edir.

Emosional qiymətin təsiri emosional rezonans mexanizminə əsaslanır. Cavab reaksiyası kimi üzə çıxan hissləri yalnız qeyri-normativ, yeni qeyri-adi hadisələr oyadır. Adi hadisələrə insan biganə münasibət bəsləyir. Norma səviyyəsində əsas intellektual informasiya ötürülür. Dil vahidlərinin işlənmə normalarının pozulması emosional səciyyəli informasiya yaradır. Ona görə də, diskursda, məndə normanın pozulması emosional təsir mənbəyi ola bilər.

Emosiya bildirən sözlər antonim cütlər yaradır. Bu cəhət müxtəlif sistemli dillər üçün eynidir. Məsələn: *interest-indifference; coy-sorrow, anger-composure; fear-boldness; wonder-indifferense; shame-honour; aversion-love.*

Dialoqlarda həm adresantın, həm də adresatın emosional vəziyyəti haqqında informasiya mübadilə olunur. Təhlil göstərir ki, dialoqun bu və ya digər iştirakçısının emosional vəziyyəti haqqında məlumat adresantın nitqində daha çox yer alır. Ona görə də emotiv leksikanın dialoji nitq üzrə təhlilində referensiya oblası adresatın emosional vəziyyəti barədə məlumat daşıyan nitq aktları olur. Belə tipli ifadə və hökmlərin formal əlaməti onlarda adresatın emosional vəziyyətini bildirən sözlərin mövcudluğudur. Dialoqda emosional vəziyyəti ifadə edən dil vasitələrinin işlənməsi diktorlar arasında qarşılıqlı münasibəti tənzimləməyə xidmət edir. Ekspressiv leksik vahidlər üslubi yük daşıyır.

Emosiyaların funksional cəhətləri onların keyfiyyət və kəmiyyət rəngarəngliyi, eləcə də ifadə olunmalarının çoxformallığı və məzmunu konseptuallaşma xüsusiyyətləri ilə şərtlənir. Emosiyalar müxtəlif vasitə və üsullarla gerçəkləşir. Verbal kommunikasiya çərçivəsində fərqli relevant funksional emosional xüsusiyyətləri ayırmaq mümkündür.

Emosiyaların qrammatik ifadə vasitələrinə söz sırasını, köməkçi elementli xüsusi konstruksiyalar, sual cümlələri, ellipsis, leksik təkrarlar, sintaktik paralelizm, tərkibində xitab olan sintaktik konstruksiyalar. Əzizləmə, kiçiltmə bəzi digər mənalı şəkilçilər və s. aiddir.

Emosiyaların aşkarlanması, təqdim olunması, hər şeydən əvvəl müəllif intensiyası ilə şərtlənir. İntensiyaların müxtəlif növləri vardır: Onların arasında 5 əsas növü ayırmaq olar: 1) kommunikağa emotiv psixoloji təsir intensiyası; 2) emosional-psixoloji vəziyyətin ifadə intensiyası; 3) qiymətləndirmə fikrinin ifadə intensiyası; 4) emotiv işarələnmiş kommunikasiyanın yaradılması intensiyası; 5) adresatın emosional vəziyyətinə və mənəvi aləminə təsir intensiyası.

Azərbaycan dili mətnlərində qiymətləndirmə fikrinin ifadəsi də geniş yayılmışdır. Belə intensiyaları reallaşdırmaq üçün dilin lüğət tərkibində rasionallıq qiymət bildirən sözlər vardır. Müəyyən kommunikativ şəraitdə bu fəaliyyətinin dildə ifadəsi üçün istifadə olunur. Emotiv qiymətləndirmə sözlərinin semantikasındakı emotiv mənalardan bəzən neytrallaşması, danışıq dili əlamətlərinin isə güclənməsi baş verir.

Bədii mətnlərdə emosional şərait, emosional vəziyyət və emosional münasibət əksini tapır. Təbii ki, bu cür halların təsvir və ifadə çoxluğu bədii mətnlərdən asılı olur. Bəzi əsərlərdə emosionalılıqla bağlı fraqmentlər çox, bəzilərdə isə müqayisədə az rast gəlinir. Mətnlərdə dialoqlar çox olduqca emosional fraqmentlərin sayı artır. Bədii mətnin emosional fraqmentlərlə zənginliyinin aşağıdakı səbəbləri vardır: -ekspressivliyi gücləndirmək; - emosional vəziyyəti və onunla bağlı gerçəkliyə münasibətin ifadə olunması

istəyi; danışanın emosionallığı yüksək olduqca oxşar emotiv leksikanın tezliyi də artır; -nitqin yaranma qanunauyğunluğu (danışanın dil şüurunda eyni zamanda böyük verbal şəbəkənin oyanması; sıx mənə əlaqələri ilə bağlı olan emotiv qiymətləndirmə sahələrinin oyanması); -fərdin keçirdiyi və ya yaşadığı emosional halın kompleks səciyyəsi.

Emotiv mətnin təşkil olunmasının qanunauyğunluqlar sistemi üç məsələni nəzərdə tutur: 1)emotivlərin neytral mətnlərdə işlənməməsi; 2)emotiv mətndə mənfi əlaqələri müntəzəmliyi, emotivlərin sıxlığı; 3)mətn fraqemntlərinin emotiv-prosodik qurulması.

Emosional mənə nəqlətməni müşayiət edən emosiyalar haqqında təsəvvür yaradır və hökmün modus planı ilə bağlı olur. Emosional mənənin ötürülməsi üçün parselyasiya təkrar, cavabsız qalan sual cümlələri, adlıq cümlələr ardıcılığı, qeyri-standart durğu işarələri və s. istifadə olunur. Bütün bu vasitələr danışmaq nitqini təsvir edir və oxucunun verballaşmış məlumatı müəyyən emosional vəziyyətlə əlaqələndirməsinə kömək edir.

Emosional sətiraltı mənənin mətnin montaj prinsipi əsasında verilməsi, formalaşan sintaktik konstruksiyanın da emosional şəraiti, vəziyyəti açmağa xidmət göstərməsinə əsaslanır.

Ekspressiya sözün müstəqim mənasında olmaya bilər. Lakin bu söz müəyyən kontekstdə işləndikdə ekspressiya çaları qazanır və emosional leksikaya çevrilir. “Eşşək” sözü dilin lüğət tərkibinə daxil olan vahiddir və heyvan adı bildirir. Lakin həmin sözü insana aid etdikdə leksik vahid ekspressiya ilə yüklənir. Bu halda söz danışanın başqa bir adama mənfi münasibətini ifadə etmiş olur.

“*Kərim kişi oğlunun ardınca tərs nəzər saldı, heç nə cavab vermədi*” cümləsində *tərs nəzər salmaq* obrazın emosional vəziyyətini birbaşa ifadə edən vahiddir. Kərim kişi oğlunun ardınca tərs nəzər salırsa, deməli, o, oğlundan və ya oğlunun hərəkətindən narazıdır. Salamlama etiketinə görə Kərim kişi oğlunun “Sabahın xeyir!” salamına cavab verməlidir. Müəllif nitqində isə Kərim kişinin salamlamaya cavab vermədiyi qeyd olunur.

Emosiya özündə müxtəlif hadisələri birləşdirir. Emosiya həm emosional reaksiyadır, həm də emosional vəziyyətdir. Emosional leksika dil daşıyıcılar tərəfindən dilin öyrənilməsi prosesində mənimsənilir. Emosional reaksiya ilə bağlı olan qeyri-verbal ifadə vasitələri də insanlarda həyat boyu formalaşır. Mimika və jestlər uşaqlıqdan formalaşır. Emotivlər dildə paralingvistik vasitələrlə (mimika, jest, bədən hərəkətləri), supersegment vasitələri (intonasiya, ton, tembr, səsin ucılığı) qeyri-verbal kontekstlə (nitq situasiyası), verbal kontekstlə (emosional vəziyyətin əlavə təsviri) reallaşır.

Dildə ünsiyyətin təbiiliyini təmin edən kifayət qədər emotiv vasitələr vardır. Emosiyanın xüsusiyyətləri, onların qrup xarakteri, polisemantikliyi, emotiv vasitələrin polufunksionallığına təsir göstərir. Bu cəhət emotivlərin dildə istifadə olunmasında və başa düşülməsində çətinlik yaradır. “Buna bax!” konstruksiyası müxtəlif situasiyalarda, fərqli intonasıya ilə deyilməsi təəccüb, heyrat, ikrah və s. ifadə edə bilər.

Paralinqvistik vasitələr nitqi müşayiət etməklə kommunikasiyanın emosional tərəfini tamamlayır, müsahibin həmin andakı vəziyyəti barədə əlavə məlumat verir (sakit, həyəcanlı, inamlı, yorğun). Paralinqvistik vasitələr dil vahidləri ilə paralel istifadə oluna bilər. Supersegment vasitələr hökmün mənasının tamamlanmasında əhəmiyyətli rol oynayır və dialoji nitqdə geniş istifadə edilir.

Dialoji nitqdə emosional vəziyyətin birbaşa ifadəsi qeyri-verbal vasitələrin köməyi ilə olur. Məsələn: *əlini əlinə vurmaq, fit çalmaq, ah çəkmək* və s. Bu vasitələri nitq müşayiət edə bilər. Emotivlərin dildə istifadə olunmasının xüsusiyyətlərindən biri onların kontekstuallığıdır. Onların mənası konsituasiya ilə birbaşa bağlıdır.

Nidalar daha çox danışq dilində işlənir. Bununla belə, onlar həm şəraitlə, həm də əsas hökmə birbaşa bağlıdır. Nidalar onları səsləndirən şəxsin daxili vəziyyətini ifadə edir. Yazıda bu vəziyyəti başa düşmək çətindir.

“Emosionallığın qeyri-verbal ifadə vasitələrinin reallaşma xüsusiyyətləri” adlanan üçüncü fəsildə qeyri-verbal vasitələrin linqvistik təsviri, emosionallığın nida və nida cümlələri ilə ifadəsi, emosionallığın qeyri-verbal vasitələrinin mətnyaratma xüsusiyyətləri araşdırılır.

Söz və dilin başqa vasitələri ilə ifadə olunan informasiya verbal informasiyadır. Dil vasitələri ilə ifadə olunmayan, danışan və onun danışığın mövzusunda münasibəti göstərən ekstralingvistik informasiya qeyri-verbal informasiya adlanır və qeyri-verbal və ya averbal ifadə vasitələri təzahür edir, ötürülür.

Emosiyanın qeyri-verbal işarələri də müəyyən formada kodlaşdırılmış vasitələrdir. Bu vasitələr insanın səsində, onun psixoloji və ya fizioloji vəziyyətində təzahürünü tapır. Ünsiyyət prosesinin iştirakçıları emosiyanın qeyri-verbal kodları haqqında biliklərə malik olurlar. Bu biliklər həyat boyu insanlarda formalaşır.

Emosionallığın ifadə olunmasının qeyri-verbal və fonasiya vasitələri vardır. Bu iki vasitə informativ, kommunikativ, koqnitiv, ekspressiv, tənzimləyici və təsviri funksiyaları yerinə yetirərək mənanın və emosiyanın ötürülməsini zənginləşdirir, ünsiyyət iştirakçıları arasında münasibəti, eləcə də fərdi emosional vəziyyəti aydınlaşdırır. Hər iki vasitə, əslində, qeyri-verbaldır.

Onların fərqləndirilməsinin əsasında səs və bədən hərəkətləri meyarları qoyulur. Fonasiya vasitələri ekstralinqvistik amillərdən olan *ah, ağlamaq, öskürmək, gülmək, çığırta, nəfəsalma* və *pıçiltını*, paralinqvistik vasitələrdən səsin gücü, tonu, diapazonu, diksiya, artikulyasiya, tembr, temp, pauza, ritm, melodikani, prosodiyadan fraza vurğusunu, sintaqmatik vurğunu, məntiqi vurğunu, ton və intonasiyanı əhatə edir. Səsin tonunu qaldırmaq və ya aşağı salmaq, intonasiya, səsin gücünün artması və ya azalması, pauzanın davamlığı və xarakteri, nitq tempinin və ritminin dəyişməsi, səs tembrinin dəyişməsi kimi amillərin hər biri informativliyə malikdir. Bu informativlik kommunikasiya prosesində iştirak edənlərə əlavə məlumatın verilməsinə xidmət edir.

Ünsiyyət prosesinin iştirakçısı isə bu fonasiya vasitəsini eşitmə ilə qavrayır və qiymətləndirir. “- *Tez olun, kursu dəyişin! Mahmud elə bağırdı ki, onun səsi qorxudan nə edəcəyini bilməyən Ruhun ağlına başına gətirdi*” (Qarayev İ. Kölgə).

Fonasiya vasitəsinin təsviri məqsədilə müəllif “bağırmaq” feilindən istifadə etmişdir. Bağırmaq emosiyanın verbal ifadə vasitəsi deyildir. Bu fonasiya vasitəsi olub səsin gücünün və tonunun qalxmasını ifadə edir. “Bağırmaq” hirsələnmək, qeyzlənmək, əsəbiləşmək kimi emosional vəziyyətin səsdə təzahürü kimi qəbul oluna bilər.

Emosional tembrlə bağlı fonasiya vasitələri mənfi xüsusiyyətləri göstərir. Səsin kobudluğu, səsin kəskinliyi, səsin əsəbə toxunması və s. mənfi emosiyaların fonasiya vasitələridir. Səsin gücü də ifadəyə emosionallığın müxtəlif çalarlarını verir.

İfadənin təsvir keyfiyyətini müəyyənləşdirən, nitqə obrazlılıq və emosional çalarlıq gətirən ekspressivlik üçün əsas dil materialı emosional-ekspressiv sözlər olsa da, fonasiya vasitələri ilə təsvir emosional vəziyyətin daha dərindən açılmasına, ovqatın geniş şərhinə imkan verir. Hiss, əhval-ruhiyyə, subyektiv münasibətlər ifadə etməsi ilə fərqlənən fonasiya vasitələri bədii dilin yaranmasında mühüm vasitə kimi istifadə olunur. Onların mətnyaratmadakı rolu da mühüm və əhəmiyyətlidir. Fonasiya vasitələrinin təsviri üslubi keyfiyyətlər kəsb edir.

Emosional nitq konteksti pauzanı özünə daxil edir. Emosional vəziyyət güclü olduqda nitqdə səslənmə və pauza da bir o qədər güclü olur. Pauza və ya susma fonasiyası qərar qəbul olunmasında qətiliyin yoxluğunu, həmçinin düşünmə, ötürülən informasiyanı qiymətləndirmə kimi funksiyaları yerinə yetirir.

Kommunikasiyada emosional vəziyyətlərin sayı iştirakçıların sayı qədər ola bilər. Yəni hər bir fərd müəyyən emosional halı yaşaya bilər. Eyni zamanda bir neçə fərdin eyni emosiyanı yaşaması da mümkündür. Məsələn, sevinc,

kədar ümumi ola bilər. Belə hal mütləq deyildir. Kommunikantlardan birinin emosional vəziyyətdə, digəri isə neytral vəziyyətdə olması mümkündür. Bir tərəfin digərinin emosional vəziyyətinə təsiri həmişə davamlı və mövcuddur.

Emosional vəziyyətin subyektiv qiymətləndirilməsi surətlərin nitqində, bu nitqin strukturunda, onların işlətdikləri söz və ifadələrdə üzə çıxır. Surətlər bir-birlərinin nitqinə fonasiya vasitələri, averbal vasitələrlə də münasibət bildirirlər. Bəzən qiymətləndirmə fonasiya və qeyri-verbal vasitələrdə aşkara çıxır. Nidalar emosional vəziyyətin əsas ifadə vasitəsidir. Onlar dildə müxtəlif forma və şəkildə reallaşır. Müxtəlif emosional vəziyyətlərin özünəməxsus nidaları vardır.

Qiymətləndirici nida cümlələri həm müsbət, həm də mənfi məzmun daşıya bilər. Məzmunun mənfiliyi və ya müsbətliyi kontekst əsasında müəyyənləşir. Qiymətləndirici nida cümlələrində emosiyanın ifadəsi deyil, daha çox münasibət və qiymət bildirilir: *Gözal! Çox gözal! Qəşəng! Əla!* və s.

Ekspressivlik və emosionallıq insanın hərəkətlərində ifadəsini tapır. Kommunikasiya prosesində insan müəyyən hərəkətlər edir, onun üz cizgilərində dəyişmələr baş verir. Eyni zamanda, dəyişmələr insan bədəninin danışıq prosesindəki pozalarında da dəyişmələr özünü göstərir. İnsanın bədən üzvlərinin, müəyyən orqanlarının hərəkətləri kommunikasiyada informasiya daşıyıcısına çevrilir. İnformasiya bədən üzvlərinin hərəkəti ilə ötürülür. Bu informasiya verballaşmışdır. Yəni ötürülən informasiya dilin əsas vasitəsi olan sözlərlə ifadəsini tapmır. Bədən üzvlərinin hərəkəti nəticəsində ötürülən informasiya vizual müşahidə olunduqda kommunikant onu dərk etdiyi kimi qavrayır. Lakin yazılı dildə olan mətni oxuyarkən oxucu danışanı və dinləyəni görmür. Ona görə qeyri-verbal informasiya yazılı nitqdə təsvir edilir. Bədii əsərdə yazıçı personajların mimika və jestlərini də təsvir edir, bu barədə oxucuya məlumat verir. Nəticədə, qeyri-verbal informasiyanın verballaşması baş verir.

Paralingvistikada mimika xüsusi yer tutur. Mimika danışanın üzünün ifadələrini əhatə edir. Mimika üz əzələlərinin hərəkəti ilə baş verir və bu əzələlər müəyyən dayanıqlı vəziyyət aldıqda bu və ya digər mimik hərəkət tamamlanmış olur. Mimika ekspressivliyin və emosionallığın əsas daşıyıcılarından biridir. Psixosomatik proses olan qızarma, ağarma və belə qütbləşmənin aralıq vəziyyətləri də mimikaya aiddir. Mimik vasitələr mətnə müvafiq mimikanın təsviri və ya adlandırılması ilə verilir.

Mimika ilə bağlı qeyri-verbal ifadə vasitələri çoxdur. Bədii ədəbiyyatda verballaşdırılan belə vasitələr konkret nümunələrin təhlili əsasında təyin olunur.

Mimika bütün bazis emosiya və münasibətləri ifadə edir. Bura kədər, sevinc, xoşbəxtlik, nifrət, narazılıq və s. daxildir. Üz əzələlərinin gərginliyi, sifətin rənginin dəyişməsi müxtəlif emosiyaların təsiri ilə yaranan hallardır. Mənfi emosiyaların təsirindən çox zaman mimika səciyyəvi hərəkətlə müşayiət olunur.

Emosiyanın qeyri-verbal işarələri də müəyyən formada kodlaşdırılmış vasitələrdir. Bu vasitələr insanın səsində, onun psixoloji və ya fizioloji vəziyyətində təzahürünü tapır. Ünsiyyət prosesinin iştirakçıları emosiyanın qeyri-verbal kodları haqqında biliklərə malik olurlar. Bu biliklər həyat boyu insanlarda formalaşır.

“Kərim kişi yenə zənlə bayıra baxdı və yenə də dodaqaltı dedi:

- Kəsən şey deyil bu!

Cavanşir üşüyə-üşüyə mətbəxə boylandı və tez-tələsik:

-Sabahın xeyir! - deyib daha tamam-kamal ağarmış başını qaşıya-qaşıya arakəsmədəki əlüzyuyana tərəf getdi.

Kərim kişi oğlunun ardınca tərs bir nəzər saldı, heç nə cavab vermədi və bundan sonra özünə də məlum oldu ki, səhər-səhər yataqdan yaman hirsli qalxıb” (Elçin. Qış nağılı).

Bu nümunədə obrazların daxili aləmini açmaq üçün müəllif müəyyən emotiv leksikadan istifadə etmişdir. Bununla belə, həmin vahidlər emosional vəziyyəti birbaşa deyil, dolayısı ilə ifadə edirlər.

“Kərim kişi oğlunun ardınca tərs bir nəzər saldı, heç nə cavab vermədi və bundan sonra özünə də məlum oldu ki, səhər-səhər yataqdan yaman hirsli qalxıb” cümləsində Kərimin emosional vəziyyəti ilə bağlı olan müxtəlif leksik vahidlər vardır. *“Hirsli olmaq”* insanın sakit vəziyyətdə deyil, neqativ vəziyyətdə olmasını ifadə edir. Kərim kişi ona görə hirslidir ki, dünəndən yağın qar kəsmək bilmir. Qar kəsmədiyindən oğlu işə gedə bilmir. *“Yataqdan yaman hirsli qalxmaq”* ifadəsində isə emosional vəziyyətin müxtəlif səviyyələri ifadəsini tapır. Yataqdan hirsli qalxmağın səbəbi daha əvvəlki hadisələr ola bilər. Müəllif nitqində emosional vəziyyətin ifadə olunması imkanları genişdir. Yuxarıdakı nümunədə emosional vəziyyətin qradasiyası vardır. *“Kərim kişi yataqdan yaman hirsli qalxıb”* ifadəsi ilə *“Kərim kişi yataqdan hirsli qalxıb”* ifadələri arasında fərq ikinci ifadənin *“hirsli olmağın”* neytral vəziyyətinə uyğunluğu, birincinin isə gücləndirmə dərəcəsinə yaxınlaşmasındadır.

Dodaqlar kimi gözlər də mimik vasitələrin yaranmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Daha doğrusu, mimik vəziyyətlərin böyük bir qismi gözlərlə bağlı aşkara çıxır. Yuxarıdakı nümunədə *“gözlərin bəzəlməsi”* qeyd olunur. *Gözləri yummaq, gözləri çəpləşdirmək, gözləri ağartmaq, gözləri yummaq, göz*

vurmaq, gözləri yummaq, gözləri yumulmaq mimikanın növlərindəndir. Gözlə bağlı olaraq “*baxmaq*” feili ilə də bir sıra mimik vasitələr adlandırılır. Məsələn: *pis baxmaq, diqqətlə baxmaq, çəp baxmaq, əyri-əyri baxmaq, Gözünü zoqq eləyib baxmaq, gözünü qırpmadan baxmaq, gözünü bərəldib baxmaq, tərs-tərs baxmaq, tərs nəzər salmaq* və s. mimikaya aiddir. “*Kərim kişi oğlumun dalınca tərs bir nəzər saldı*” (Elçin. Qış nağılı). Bu cümlədə obrazın hərəkəti təsvir olunur. Tərs nəzər salmaq digər tərəfin hərəkətindən narazılığı ifadə edir. Deməli, Kərim kişinin emosional vəziyyətində narazılıq vardır. Bu vəziyyəti qeyri-verbal vasitələrlə ifadə etmək olur. Çünki Kərim kişi “mən oğlumdan narazıyam” demir və ya müəllif öz nitqində “Kərim oğlundan narazıdır” cümləsini işlətmir. Əgər belə cümlə olarsa, emosional vəziyyət verbal ifadəsini tapardı.

Jestlər, mimika, sifətin və gözlərin ifadəsi, sifətin rənginin, gözlərin baxış istiqamətinin dəyişməsi, göz yaşı, yeriş, duruş və digər hərəkətlər optik-kinetik vasitələri əhatə edir. Belə hərəkətlər arasında fərdiləşənlər də az deyildir. Fərdiləşmə bu və ya digər fərdə xas olmaqla əlaqəlidir.

Ritmik qeyri-ışarəvi jestlər qeyri-verbaldır. Onlardan istifadə zamanı müəyyən məzmun qeyri-verbal ötürülür. Belə jestlər bir çox hallarda intonasiyaya yaxın məzmun daşıyır. Ona görə də onların frazanın təşkilindəki rolu intonasiyanın rolu ilə eyniləşdirilir. Jest ya intonasiyanın, ya da başqa qeyri-verbal ifadə vasitəsinin funksiyasını öz üzərinə götürür. Jest və intonasiyanın paralel istifadə olunması halları da kifayət qədərdir. Jest intonasiyanı əyaniləşdirir, müəyyən nitq sintaqmalarını bir-birindən ayırır, hüdudlarını müəyyənləşdirir.

Emosional jestlər paralingvistikada müəyyən bir çoxluq təşkil edir. Onlar nitqdə ekspressivliyi və emosionallığı ifadə edir. Emosional jestlərin də intonasiya ilə bağlılığı vardır. Bu da təbiidir. Çünki intonasiya emosionallığın yüksək təzahürünün nəticəsidir. Fərdi öz emosional vəziyyətini intonasiyasında göstərir. Lakin intonasiya verbal çərçivədə formalaşır. İntonasiya danışıq prosesinin məhsuludur.

Emosional jestin nə mənasını üzün mimikası və nitqin intonasiyası da əks etdirir. Emosional jestlər ümumi və fərdi ola bilər. Jestlərdən istifadə qaydası danışanın adətindən, temperamentindən asılıdır. Güclü, enerjili jestlər danışanın qeyri-təbii, həyəcanlı vəziyyətini əks etdirir, mədəni davranış baxımından müsbət qiymətləndirilmir.

Kinesika hiss, emosiya və münasibətin zahiri təzahürüdür. İnformasiyanın ən qədim mübadilə vasitəsi jestlər olmuşdur. Jest emosiyanın üzvi komponenti olub orqanizmin emosional vəziyyəti ilə bağlıdır. Ünsiyyət prosesində nitqlə jestin üst-üstə düşməsi mümkündür. Bu halda emosiya həm jestlə, həm də

verbal ifadə vasitəsilə reallaşır. Adresant həm “yox” deyir, həm də əlini yelləyir. Nitq ifadəsi jestlə verbal ifadənin mənacə fərqlənməsi yalanı göstərir.

Qeyri-verbal şəkildə informasiyanın ötürülməsi bəzən nə jest, nə də mimika kimi qəbul olunmur. Emosiyanın təsirindən dəyişən halı informasiya mənbəyinə çevrilir.

“Gəlin gözünü də qırpmadı:

- Qeyrətli kişi arvada əl qaldırmaz. Hünərin varsa, get atanla haqq-hesab çək!

Artıq Şamxal dözə bilmədi. Gicgahlarındakı damarlar gömgöy göyərüb şişdi, az qaldı ki, partlasın” (İsmayıl Şıxlı. Dəli Kür).

Bu nümunədə birinci cümlədə gəlinin emosional vəziyyətində sakitlik halı təsvir olunur. Əvvəlki kontekstə müraciət edildikdə, Şamxalın Mələyi vurmaq istəməsi aydınlaşır. Bunun müqabilində Mələk heç gözünü də qırpmır. Yəni o qorxmur. Mələyin nitq aktı isə “*gözünü qırpmamaq*” ifadəsindən fərqli olaraq, onun əsəbi emosional vəziyyətdə olmasını təsdiq edir. Qeyri-verbal informasiya ötürmə vasitəsi Şamxalın gicgah damarlarının şişməsi, göyərməsidir. Bunlar müəllif nitqində təsvir olunur. Damarların şişməsi, göyərməsi mimika sayılır. Bu daxili emosional vəziyyətin üzdəki bəllirtiləridir.

Ümumiyyətlə, emosional vəziyyətin, ekspressivliyin qeyri-verbal ifadəsi üçün kifayət qədər çox və müxtəlif vasitələr vardır. Bütün bu vasitələr insanın bədən üzvləri, onların hərəkəti, rəngi, səsçixarma imkanları və s. ilə bağlıdır. Həmin vasitələrin hamısını şərh və təhlil etmək olduqca çox nümunənin verilməsini tələb edir. Onu da qeyd edək ki, ekspressivliyin və emosionallığın qeyri-verbal ifadə vasitələrinin bədii mətndə təsviri mətnyaratma xüsusiyyətlərinə malikdir. Ona görə də emosionallığın qeyri-verbal ifadə vasitələrinin bədii mətndəki mətnyaratma xüsusiyyətlərini nümunələr üzrə şərh etmək də linqvistik baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu halda qeyri-verbal vasitələrin həm verballaşması məsələsinə, həm bədii mətnin üslubuna, həm də mətnin təşkilinə müəyyən aydınlıq gətirmək mümkündür.

Mətnin yaranması prosesində istifadə olunan müxtəlif səviyyəyə aid dil vahidləri mətnin üslubi keyfiyyətlərini formalaşdırır. Onlar həm mətnin ayrı-ayrı hissəsinin əlaqələndirilməsi vasitəsi rolunda çıxış edir, həm də mətnin müəyyən üslubi əlamətlərini, xüsusiyyətlərini əmələ gətirir. Üslubiyyatda fərdi və janr üslubları, ünsiyyət prosesində istifadə olunan müxtəlif dil vasitələrinin ekspressiv-emosional qiymətləndirmə xüsusiyyətlərinin həm paradiqmatik, həm də sintaqmatik planda öyrənilir. Üslub isə dilin diferensial fərqlənən növlərindən biridir.

Emosiyanın qeyri-verbal üzə çıxmasının etalon ifadə vasitələrinin olması qeyd edilir. Məsələn, təəcüb emosiyası üçün etalon zahiri və fonasiya formalarına 4 tip aid edilir: 1) gözlərin geniş açılması (bərəlməsi); 2) ağızın açılması; 3) qaşların yuxarı dartılması; 4) alnın qırışlanması. Qorxu üçün etalon ifadələr bunlardır: 1) çığırtı; 2) ağarma; 3; qaçma və ya quruyub qalma; 4) qaşların yuxarı dartılması; 5) səsin titrəməsi; 6) bədənin titrəməsi; 7) sifətin, ağzın əyilməsi.

Emotiv təsvir, emotiv-qiymətləndirmə leksikasının, eləcə də vasitələrinin sıxlığı emosional gərginliyi intensivləşdirməyə xidmət edir. Adresat müşahidə etdiyi qeyri-verbal vasitələri geniş və əhatəli təsvir etdikdə, qeyri-verbal ifadə vasitələrinin təsviri zamanı əlavə intensivləşdiricilər mətnə daxil olduqda intensiya bütünlüklə emosional vəziyyət üzərində cəmləşir.

Mətnin yaranmasında müəllif nitqi üslubi keyfiyyətlərini formalaşmasında aparıcı rol oynayır. Bu nitqdə dilin müxtəlif səviyyə vahidləri yer alır. Onlar həm mətnin ayrı-ayrı hissəsinin əlaqələndirir, həm də mətnin müəyyən üslubi əlamətlərini, xüsusiyyətlərini əmələ gətirir. Üslub müəllifin kommunikativ niyyəti ilə sıx əlaqədardır.

Bədii əsərdə yaradılan hər bir surətin öz düşüncə tərz, özünün hadisələrə münasibəti vardır. Müəllif bu münasibətləri və düşüncə tərzlərini açmağa və ya oxucunu onlar üzərində düşündürməyə çalışır. Eyni zamanda müəllif təsvirlərində özünün hadisələrə münasibətini də ifadə edir. Müəllifin kommunikativ niyyəti və kommunikativ strategiyası olur. O, bütün əsər boyu öz niyyətini həyata keçirməyə çalışır. Bədii əsərdə müəllifin qəbul etdiyi elə şeylər vardır ki, o həmin şeyləri oxucunun da qəbul etməsini istəyir. Bütün bu məsələnin həllində bədii əsərdəki təsvirlər müstəsna rol oynayır. Hər bir söz, ifadə, cümlə və cümlədən böyük vahid əsəri informasiya ilə zənginləşdirir onu müəyyən məcraya yönəldir.

Dilin semantikasi leksik və emosional komponentlərdən ibarət olan nitqin semantikasi üçün əsasdır. Burada leksik komponentlərin müxtəlifliyi, cümlələrin sıralanması, cümlədə söz sırasının dəyişməsi bütövlükdə mətnin məna və məzmunca əhatəliliyinə, obrazlılığına, rəngarəngliyinə zəmin yaradır. Danışanın gözlənilməz, qəfil baş verən hadisələrə emosional reaksiyanın əks etdirən vasitələr daha çox hissi-emosional xarakterli olur. Onlar ekspressiv funksiya daşıdıqlarına görə bədii əsərlərdə qəhrəmanın emosional-psixoloji vəziyyətinin implisit xarakteristikasını vermək üçün istifadə olunur, üslubi effekti gücləndirir.

Tədqiqat işində əldə olunmuş qənaətlər “Nəticə” hissəsində verilmişdir. Əsas nəticələri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Emosiya hissi, psixoloji vəziyyət olub qısamüddətli əhval-ruhiyyə ilə bağlıdır və insanlar üçün ümumi səciyyə daşıyaraq hadisənin, həmçinin yaranmış vəziyyətlərin, eləcə də insanlararası münasibətlərin qiymətləndirməsi, belə faktlara reaksiya nəticəsində meydana çıxır.

2. Emosional vəziyyət verbal və qeyri-verbal formalarda ifadəsini tapır.

3. Dil emosiyanın ifadə və ötürülməsinin əsas vasitəsidir. Emosiyanın nitqdə reallaşmasının üç tipini fərqləndirmək olar: 1) emosiyanın transilyasiyası; 2) emosiyanın ifadəsi; 3) emosiyanın təsviri.

4. Dilin lüğət fondunda emosiyanı birbaşa adlandıran sözlər (sevinmək, kədərlənmək, hirsənmək, iyrenmək, qorxmaq və s.) və emosiyanı birbaşa adlandırmayıb onun fizioloji, psixoloji gerçəkləşməsinin nəticəsi olan hadisələri bildirən sözlər (gülmək, ağlamaq, pıçıldamaq, yalvarmaq, bağırmaq, qışqırmaq və s.) iki müxtəlif leksik-semantik söz qrupu yaradır.

5. Emosiyanın dil vasitələri ilə ifadə olunması üç üsulla həyata keçir: 1) nominasiya; 2) ekspressiya; 3) deskripsiya. Buna uyğun olaraq üç leksik qrup fərqləndirilir: 1) emosiyanı adlandıran leksika; 2) emosiyanı ifadə edən leksika; 3) emosiyanı təsvir edən leksika.

6. Emosionallığın verbal ifadə vasitələri müxtəlif və rəngarəngdir. Müvafiq vəziyyəti ifadə etmək üçün dildə kifayət qədər fərqli vasitələr vardır. Dildə emosionallığın, ekspressivliyin əsas ifadə vasitəsi emotiv leksikadır.

7. Emosiyanın qeyri-verbal ifadəsi aşağıdakı yollarla olur: 1) paralingvistik vasitələrlə (mimika, jest, bədən hərəkətləri); 2) supersegment vasitələrlə (intonasiya, ton, səsın gərginliyi); 3) qeyri-verbal kontekstlə (nitq situasiyası ilə bağlılıq); 4) verbal kontekstlə (əlavə sözlərdən istifadə yolu ilə).

8. Qeyri-verbal kommunikasiya aşağıdakı komponentləri əhatə edir: 1) kinetik davranış (bədən hərəkətlərinin dili); 2) paralingvistik davranış (fonasiya hadisələri); 3) sosial və fərdi məkandan istifadə; 4) cəzəbetmə; 5) dərinin hissiyyatı (taktıl hiss); 6) süni amillər (paltar, makiyaj və s.). Emosiyanın ötürülməsinə xidmət edən bütün verballaşdırılmış işarələr işarə-simvol funksiyası daşıyır. İşarələr dil və qeyri-dil işarələrinə bölünür.

9. Emosional vəziyyət qradual səciyyə daşıyır. Yəni insanın sevinci, kədəri, qorxusu dərəcələyə bilir. Dildə bu dərəcələnməni də ifadə etmək üçün əlavə vasitələrdən istifadə olunur.

Dissertasiya işi ilə bağlı aşağıdakı tezis və məqalələr çap olunmuşdur:

1. Emosionallıq və ekspressivliyin verbal və qeyri-verbal ifadə vasitələri // Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun əsərləri. Xüsusi buraxılış. Bakı, 2012, s.6-10

2. Verbal və qeyri-verbal ifadə vasitələri haqqında // Pedaqoji Universitet xəbərləri. Bakı, № 2 2012, s.247-251
3. Azərbaycan dilində emosionallığın və ekspressivliyin ifadə vasitələrinin danışıq dilində və mətndə işlənmə xüsusiyyətləri haqqında // Filologiya məsələləri. AMEA Əlyazmalar İnstitutu. Bakı, Nurlan, 2013, №5, s.72-78
4. О вербальных и невербальных средствах выражения эмоции // Ученые записки Таврического Национального Университета им. Вернадского, серия Филология, 2013, №2. Том 26 (65), s.380-386
5. Emosionallığın ifadə olunmasının nüvə və periferiya vasitələri // Dil və ədəbiyyat. Bakı, BDU, 2014, №2 (90), s. 136-139
6. Emosionallığın sintaktik ifadə vasitələri // Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, Bakı, BSU, 2014, №2, s.8-13
7. Emosionallıq və ekspressivliyin linqvistik statusu // Sivilizasiya dərgisi. Bakı Avrasiya Universiteti. 2014, №5, s. 73-79
8. О типологии выразительных средств эмоциональности по материалам разносистемных языков // Материалы международной научной конференции «Новые парадигмы и новые решения в когнитивной лингвистике» Бишкек, 4-5 июля 2014. Вып,13, s.531-539

**Вербальные и невербальные способы выражения
экспрессивности и эмоциональности в языке**

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во **«Введении»** обосновывается актуальность темы исследования, показывается объект и предмет работы, цели и задачи, научные новшества, теоретические и методологические основы, теоретическая и практическая значимость, дается информация об апробации и структуре.

Первая глава диссертации называется **«Лингвистические аспекты эмоциональности и экспрессивности»** и состоит из трех частей, в которых исследуется лингвистический статус эмоциональности и экспрессивности, функционально-семантическая система вербальных способов выражения эмоции, а также ведется классификация невербальных способов выражения эмоции.

Вторая глава под названием **«Лексико-семантические и грамматические способы выражения эмоциональности»** также состоит из трех частей и посвящена концептуальному анализу лексических способов выражения эмоциональности. В этой главе также исследуются синтаксические способы выражения эмоциональности и особенности выражения интенсивности эмоций в языке.

Третья глава, в которой в трех частях исследуются вербализация описанием невербальных способов выражения, вербализация экспрессивности и эмоциональности передачей мимики и жестов, называется **«Особенности реализации невербальных способов выражения эмоциональности»**. В этой главе, также исследуются особенности текстообразования невербальных способов выражения эмоциональности.

В **заключении** обобщены выводы исследования и определены направления дальнейшего изучения темы.

Verbal and non-verbal word combinations of expressiveness and emotionalism in the language

SUMMARY

The dissertation work consists of the introduction, three parts, the conclusion and the list of used literature.

In the **introduction** the actuality of the investigation is based on, the object, aim and duties of the investigation are definite, the scientific innovations, methods and sources, the practical and theoretical importance of the investigation are spoken about, the information about the structure of the investigation is given.

The first part of the dissertation work called “**The linguistic aspects of expressiveness and emotionalism**” consists of three chapters. In these chapters the problems such as the linguistic status of expressiveness and emotionalism, functional-semantic system of verbal means of emotion and also the classification of non-verbal expression means of emotion are investigated.

The second part of the dissertation is called “**Lexico-semantic and grammatical expression means of emotionalism**” and this part consists of three chapters dedicated to the conceptual analysis of lexical ways of expressing emotion. The syntactical ways of expressing emotion and peculiarities of expression intensity of emotions in the language are also investigated in this part.

The third part is called “**Peculiarities of realization of non-verbal ways of emotionalism**” and the problems of the verbalization and emotional transmission of facial expressions and gestures are investigated. The peculiarities of the formation of text non-verbal ways of emotionalism are also studied in this part.

In the **conclusion** the results are summarized and the future directions of the investigated subject are shown.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЯЗЫКОЗНАНИЯ имени НАСИМИ**

На правах рукописи

РУХСАРА ЗИЯД кызы АББАСАЛИЕВА

**ВЕРБАЛЬНЫЕ И НЕВЕРБАЛЬНЫЕ СПОСОБЫ ВЫРАЖЕНИЯ
ЭКСПРЕССИВНОСТИ И ЭМОЦИОНАЛЬНОСТИ В ЯЗЫКЕ**

5706.01. – Азербайджанский язык

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

**диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологии**

БАКУ-2016